М. І. КОЛОС. ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ЗЛОЧИНІВ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПОЛОЖЕННЯХ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ ДОГОВОРІВ 911 ТА 944 РОКІВ

Розглядаються питання юридичного змісту кримінально-правових положень руcько-візантійських двосторонніх мирних договорів 911 та 944 років. Здійснивши догматичний аналіз об'єктивних ознак злочинів, відповідальність за вчинення яких була встановлена договорами, автор дійшов висновку, що рівень нормотворчої діяльності у Руській і Візантійських державах у X столітті був достатньо високим. Соціальні цінності, що були поставлені під кримінально-правову охорону сторонами договорів і понині, через 1100 років, знаходяться під правовим захистом Української держави.

Ключові слова: *Русько-візантійські договори; об'єктиві ознаки злочинів; злочини за русько-візантійськими договорами.*

Рассматриваются вопросы юридического содержания уголовно-правовых положений русско-византийских двусторонних мирных договоров 911 и 944 годов. Сделав догматический анализ объективных признаков преступлений, ответственность за совершение которых была определена договорами, автор пришел к заключению, что уровень нормотворческой деятельности в Русском и Византийском государствах в X веке был достаточно высоким. Социальные ценности, поставленные под уголовно-правовую охрану сторонами договоров и ныне, через 1100 лет, находятся под правовой защитой Украинского государства.

Ключевые слова: *Русско-византийские договора; объективные признаки преступлений; преступления по русско-византийским договорам.*

The article examines the issues of the legal contents of the penal provisions of the Rus and Byzantine bilateral peace treaties of 911 and 944. The author made a dogmatic analysis of the objective features of the crimes, the liability for which was stipulated by the treaties and came to a conclusion that the level of norm-creation in Rus and Byzantine states in the X century was high enough. Today, 1100 years after, the social values that were put under the penal protection by the parties to the treaties are still under the legal protection of the Ukrainian state.

Key words: *Rus-Byzantine treaties; the objective features of crimes; crimes under the Rus-Byzantine treaties.*

Дослідження історії виникнення та розвитку права завжди пов'язані з певною територією, періодом часу, відповідними державно-соціальними утвореннями, їх повноваженнями та актами, які вони приймали з метою регулювання чи охорони певних суспільних відносин. Не є винятком з цього правила також питання виникнення та розвитку українського кримінального права, історія якого починається від права Русі, спадкоємницею якої є Україна.

Першими відомими письмовими джерелами, що мали у своєму змісті кримінально-правові положення, були русько-візантійські договори, укладені від імені руського народу великими князями руськими Олегом (911 рік) та Ігорем (944 рік) з імператорами-самодержцями візантійськими Леоном і, відповідно, Романом. З часу укладення першого з цих договорів у 2011 році спливе 1100 років.

Питання русько-візантійських договорів досліджували багато вчених, серед

© *КОЛОС Михайло Іванович* – кандидат юридичних наук, доцент правничого факультету Національного університету «Острозька академія»

яких і Г.І. Солнцев, М.Ф. Владимирський-Буданов, А.В. Лонгінов, Д.Я. Самоквасов (період Російської імперії); С.Н. Каштанов, М.О. Лавровський, О.Е. Ліпшиць, В.В. Мавродін, Б.О. Рибаков, Р.Л. Хачатуров, М. Шангін (період СРСР). В Україні кримінально-правовим аспектам названих міждержавних актів приділив увагу доктор юридичних наук, професор В. К. Грищук[1].

У зазначених договорах досить детально описані дані про представників руського і візантійського суспільств, які укладали такі акти, і тих людей, що приймали присягу, зобов'язуючись виконувати положення цих документів. Так, у договорі 911 року візантійці величалися «греками» або «християнами», а посли князя Олега – «руськими». Через три десятиліття ситуація частково змінилася: візантійці в угоді 944 року названі так само, а «люди руські» поділені на дві групи – «хрещених» і «не хрещених». Більше того, підписуючи мирний договір 944 року, русичі у різних місцях міста Києва приносили присягу: одні – «не хрещені» – творили її перед Перуном, а інші – «руські християни» – в церкві святого Іллі (на Подолі)[2].

Детальний аналіз кримінально-правових положень вказаних договорів дає підстави стверджувати, що за внутрішнім юридичним змістом вони аналогічні. Суб'єкти обох міждержавних актів чітко визначили правила, якими недозволялося грекам і руським людям вчиняти на територіях Руської держави та Візантійської імперії певні суспільно-небезпечні дії.

До таких – за договором 911 року – належали: убивство (статті 4, 8); нанесення побоїв (статті 5, 8); вчинення крадіжки (ст. 6); вчинення грабежу із застосуванням мук або явного насильства (статті 7, 8); викрадення людини-челядина (ст. 12).

У договорі 944 року сторони визнали злочинами: убивство (статті 9, 13); нанесення побоїв (ст. 14); вчинення русичами крадіжок у греків (ст. 6); самовільне заволодіння русичами майном підданих візантійського імператора (статті 5, 9); обернення русичами у рабство будь-якої людини, яка знаходилася на кораблі, що потрапив у катастрофу (ст. 9).

З наведеного вбачається, що життя, здоров'я, свобода людини і її майно, як матеріальна основа існування суспільства, вже на початку X століття вважалися найбільш важливими соціальними цінностями і підлягали суворій охороні кримінально-правовими положеннями руско-візантійських договорів 911 року (статті 4, 5, 6, 7, 8, 12) та 944 року (статті 5, 6, 9, 13, 14).

Варто зазначити, що у названих договорах ще не передбачалося можливості небезпечного посягання на охоронювані кримінально-правовими нормами відносини способом бездіяльності.

За узгодженою позицією договірних сторін до протиправних належали лише дії, тобто активні форми вольової, небезпечної поведінки, фізичних осіб. Наприклад, у диспозиції статті 7 Договору 911 року зазначалося: «Якщо хто-небудь, руський у християнина чи християнин у руського, – завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь, що належить другому, нехай…». Аналогічно виписані диспозиції і в кримінально-правових положеннях акта, укладеного пізніше. Зокрема, у статті 14 договору 944 року суб'єкти угоди закріпили: «Якщо ж вдарить мечем, чи списом, чи якою-небудь іншою зброєю русин грека чи грек русина, то нехай…».

Зі змісту кримінально-правових положень договорів вбачається, що диспозиції статей, як правило, мають описовий характер, а інколи є складними за правовим змістом. Щодо цього досить цікавими є положення статей 8 та 9,

відповідно, передбачених у договорах 911 та 944 років, що стосувалися не лише домовленості сторін надавати допомогу у рятуванні людей та майна, що знаходилися на човнах, які потрапляли у катастрофи і були викинуті на берег (регулятивний елемент норм), але й передбачали можливість відповідальності за порушення цих домовленостей (охоронний елемент).

Так, у кримінально-правових положеннях статті 8 договору 911 року сторони вказували: «Якщо ж станеться [так, що] хто-небудь із прибулих на тому човні буде вбитий чи побитий нами руськими, чи станеться [так, що], що-небудь буде знято із човна, то нехай руські, зробивши це, будуть присуджені до вищезазначеного покарання». З наведеного вбачається, що під словосполученням «вищезазначене покарання» (стаття 8) необхідно розуміти види і міри покарання, закріплені у санкціях статей 4, 5, 6, 7 договору 911 року, у яких встановлювалися покарання за посягання на життя, здоров'я та власність у будь-яких випадках, що підлягали під юрисдикцію названого міждержавного акта. Крім того, у статті 8 цього договору, на наш погляд, є перший зразок так званої відсильної норми.

Водночас вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що у договорі 944 року сторони певною мірою розширили диспозицію статті, якою передбачалися дії, за котрі наставала відповідальність руських людей у випадку, якщо вони, віднайшовши грецький човен, що потерпів катастрофу, обернуть «яку-небудь людину [з цього човна] в рабство». За такі дії винний мав бути «покараний згідно з руським і грецьким звичаєм [законом] «(стаття 9 Договору). З наведеного вбачається, що руська сторона взяла на себе додаткове зобов'язання не посягати на свободу членів екіпажів візантійських кораблів, їх пасажирів та інших осіб, що на них перебували у момент катастрофи.

Особливість встановлення відповідальності за протиправні дії щодо екіпажів та інших осіб і майна з потерпілих від стихії човнів лише русичів, на нашу думку, обумовлена правовою ситуацією, що мала місце у Візантії на час підписання договорів 911 та 944 років. Як стверджує Р.Л. Хачатуров, посилаючись на праці Ф.І. Кожевнікова, Є.Е. Ліпшиць, Г.Г. Літавріна, В.В. Мавродіна, вже у VII–IX століттях у Візантії, морській державі, економіка якої у значній мірі розвивалася за рахунок торгівлі та інших стосунків, що забезпечувалися морським транспортом, склалася система правових норм, об'єднаних узагальненою назвою «Морський закон», згідно з якими власники зобов'язані були надавати свої судна для перевезення військового спорядження, будівельних матеріалів, продуктів харчування та інших товарів, необхідних для країни. Більше того, відповідно до «Родоського закону» кожний, хто врятував будь-що з розбитого бурею судна, отримував за це п'яту частину врятованого, а той, хто зберіг викинуте хвилею на берег, – десяту частину, що, на наш погляд, не лише істотно зменшувало загрозу втрати або неповернення власникові врятованого майна, але й сприяло формуванню позитивних правових традицій у середовищі візантійського населення. І це в той час, коли в інших державах за правилами середньовічного берегового права, що ґрунтувалося на праві власності на землю, суверен, якому належали береги моря, річок, озер ставав власником потерпілих від бурі кораблів та іншого майна, що було викинуто хвилею на берег[3]. Аналогічних поглядів додержувався член-кореспондент імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, професор О. М. Філіппов[4]. Тому русичі, на нашу думку, завідомо маючи гарантії непосягання візантійців на руські судна, односторонньо взяли на себе зобов'язання кримінально-правовими засобами забезпечити охорону цінностей протилежної сторони договору, оскіль-

ки, очевидно, не могли гарантувати візантійцям паритетні умови стосунків у галузі морського права лише регулятивними правовими нормами або в інший спосіб.

За наявності потреби відрізнити одну злочинну дію від іншої, подібної (грабіж від крадіжки), сторони вдавалися, як вбачається з формулювання диспозиції статті 7 договору 911 року, до більш детального опису способу вчинення протиправної дії, використовуючи такі словосполучення, як «завдавання мук» потерпілому, «явно насильно візьме», що підсилювало розуміння того, що такі дії усвідомлюються нападником, особою, у якої протиправно відбирається предмет злочину, та іншими людьми, що мали можливість спостерігати подію злочину.

В окремих статтях договорів описані засоби, за допомогою яких вчинявся той чи інший злочин, наприклад, нанесення удару мечем при побитті людини (стаття 5 договору 911 року), мечем або списом (стаття 14 договору 944 року). Крім того, поряд з описом конкретно визначених засобів вчинення злочинів сторони договорів передбачали можливість притягнення винних до відповідальності також за нанесення потерпілим побоїв іншими, не названими у диспозиціях статей предметами.

Щодо наслідків злочинних дій, то вони прямо не описані у положеннях договорів. Проте їхню сутність, тобто внутрішній зміст, сторони договору заклали в диспозиціях кожного кримінально-правового положення угод. Адже загальновідомо, що убивство передбачає настання смерті потерпілого, нанесення побоїв характеризується спричиненням людині болю, тілесних ушкоджень, вчинення крадіжок, інше самовільне заволодіння майном – протиправним вилученням у власників предметів матеріального світу, що мають певну цінність, а грабіж є не лише відкритим заволодінням такими цінностями, але й одночасно завдає потерпілому страждань, зумовлених фізичним насильством, болем, нестерпними духовними переживаннями тощо. Рабство виявлялося у позбавленні потерпілої людини права на свободу, на майно, зокрема на засоби виробництва. Крім того, воно супроводжувалося жорстокою експлуатацією праці раба.

Аналогічно у кримінально-правових положеннях договорів не описувався причинний зв'язок між суспільно-небезпечними наслідками і забороненими договорами протиправними діями осіб. Але його об'єктивна наявність чітко вбачається зі змісту кримінально-правових норм. Адже кожна із закріплених у договорах протиправних дій є визначальною умовою, що викликає відповідний їй передбачуваний суспільно небезпечний наслідок.

Опис предметів злочинів, які є матеріальною ознакою протиправних дій, у договорах 911, 944 років сторони здійснили абстрактно. Це виявилося в тому, що вони не зазначали у статтях, які конкретно речі визнаються такими, що утворюють певний склад злочину, бо вже у ті далекі від нас часи, очевидно, досконало розуміли, що не можна у правових нормах перелічити тисячі конкретних назв предметів, які можуть бути викрадені злочинцями. Тому використовували елементарні узагальнені формули на зразок: «Якщо руський вкраде *що-небудь*…» (ст. 6), «Якщо насильно візьме *що-небудь*…» (ст. 7) – у договорі 911 року; «Спробує [самостійно] взяти *що-небудь* у людей» (ст. 5), «Якщо ж станеться [приключиться] вкрасти *що-небудь* руському…» (ст. 6), «Якщо ж хто візьме з нього *що-небудь* чи оберне *яку-небудь* людину…» (ст. 9) – у договорі 944 року. Інший рівень узагальнення можна побачити у статті 12 договору 911 року, де описано предмет злочину, яким була жива людина-челядин, тобто раб, що працював у домашньому господарстві свого власника, а не «мертва» річ матеріального світу. У випадку

викрадення він підлягав розшуку і поверненню власнику як будь-яка річ, а той, хто не дозволяв проводити розшук, мав визнаватися винним, а відтак і нести відповідальність. Таким чином, сторони визнали предметом злочину у ст. 12 договору 911 року не будь-яку людину, тобто необмежене коло фізичних осіб, а лише тих, які в установленому для того часу порядку прирівнювалися до неживих предметів і визнавалися товаром.

Аналіз договорів 911, 944 років дає підстави стверджувати, що суб'єкти угод не лише врегулювали ними важливі для Руської держави та Візантійської імперії суспільні (економічні, соціальні, політичні) відносини, а й поставили під кримінально-правову охорону найбільш цінні з них з метою недопущення злочинного посягання на них різних асоціальних суб'єктів, що належали до руського та візантійського суспільств.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки.

Форма і зміст договорів 911, 944 років, укладених Руською державою та Візантійською імперією, підтверджують гіпотезу про наявність у сторін, що їх уклали, попереднього сталого досвіду нормотворчої та правозастосовної діяльності.

Маючи у своєму складі кримінально-правові положення, названі договори є першими відомими сучасній українській юридичній науці двосторонніми міждержавними нормативно-правовими актами, що підтверджують, зокрема, час виникнення українського письмового кримінального права.

Кримінально-правові положення договорів 911, 944 років спрямовувалися сторонами, що їх уклали, на охорону суспільних відносин у сфері забезпечення життя, здоров'я, свободи людини і її власності як у Русі так і у Візантії.

Зміст кримінально-правових положень договорів характеризується такими об'єктивними ознаками, як об'єкт, предмет та об'єктивна сторона, тобто тими структурними елементами, що були сформульовані як короткі теоретичні визначення вченими-криміналістами лише у XIX столітті.

Високий рівень нормотворчої діяльності руської і візантійської сторін у процесі укладення договорів підтверджується тим, що український парламент, розробляючи і приймаючи кримінально-правові закони, і нині використовує структурні елементи, що були закладені в названих угодах, даючи можливість пізнати внутрішню сутність кожної суспільно-небезпечної дії і за родовою ознакою віднести її до певної групи злочинів.

Більш повне розкриття питань виникнення, становлення і розвитку українського кримінального права вимагає системного підходу до дослідження національних правових звичаїв, колишніх і нині чинних кримінально-правових актів, що сприятиме глибинному розумінню його призначення на різних етапах розвитку Української держави.

1. *Грищук В.К.* Вибрані наукові праці. – Львів: Львівський університет внутрішніх справ, 2010. – С. 375-378. **2.** *Договір* 911 р. і Договір 944 р. // Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі: Навч. посіб. / Упоряд. і наук. коментарі А.М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – С. 23-28; 28-33. **3.** *Хачатуров Р.Л.* Становление права (на материале Киевской Руси). – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – С. 109-111. **4.** *Филиппов А.Н.* Учебник исторіи русскаго права. Часть І. – Юрьевъ: Типография К. Маттисена, 1907. – С. 52-67.